

Tauriņu taksonomija: sprīžmešu dzimtas sugu nosaukumu derivatīvi semantiskā struktūrā¹

Butterfly taxonomy: The derivative-semantic structure of the names of species of the Geometridae family

Anna Vulāne

Latviešu valodas institūts

Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte

Kalpaka bulvāris 4, Rīga, LV-1050, Latvija

E-pasts: anna.vulane@lu.lv

Tauriņi jeb zvīņspārņi (*Lepidoptera*) ir viena no bagātākajām un krāšņākajām kukaiņu kārtām, kas veido plašu, sazarotu dzimtu un sugu taksonomiju. Tos nosacīti iedala dienas tauriņos un naktstauriņos, lieltauriņos un sīktauriņos. Lingvistiskā aspektā tauriņu terminoloģiskā sistēma latviešu valodā līdz šim nav plašāk analizēta, tāpēc pētījuma mērķis ir noskaidrot, kā darināti vienas tauriņu dzimtas sugu nosaukumi un kādu informāciju par objektu sniedz izmantotie motivētājevārdi.

Tauriņu sugu nosaukšanai parasti izmantota sintaktiska konstrukcija, kurā līdzās sugas nosaukumam lietots viens vai divi diferencētājevārdi, piem., *pelēkais saulkrēsliņu sprīžmetis* (*Coenocalpe lapidata*). Termina pamatkomponents lielākoties ir determinatīvais saliktenis, kura pirmā daļa norāda dzimtai raksturīgu vispārīgo pazīmi – tauriņa lielumu, krāsu, piemēram, *baltsprīžmetis*, uzturēšanās vietu, spārnu izskatu u. tml. Otrā daļa ir dzimtas nosaukums – saliktnatvasinājums *sprīžmetis* (*Geometridae*), kura motivētājevārdkopa sniedz informāciju par tauriņu kāpuram raksturīgo pārvietošanās veidu. Savukārt vārdkopterminu pirmais vai otrais komponents ir pirmatnīgs vai atvasināts vārds, saliktenis vai saliktnatvasinājums, kas sniedz konkretizējošu, precizējošu, vienkāršu vai kombinētu informāciju par tauriņa krāsu (*brūnais melleņu sprīžmetis* (*Cepphis advenaria*), *pelēkzaļais lapsprīžmetis* (*Colostygia aptata*)), formu (*drukņais bērzu sprīžmetis* (*Biston betularia*)), kāpura dzīves vietu (*priežu sprīžmetis* (*Bupalus piniarius*)) u. tml.

Tauriņu nosaukumu terminoloģisko kopumu veido gan pašcilmes vārdi un nozares speciālistu oriģināldarinājumi, gan arī pēc citu valodu parauga veidotas leksēmas, kas diezgan detalizēti, precīzi, niansēti raksturo tauriņus, atklājot ikdienas vērojumos gūtās asociatīvās saiknes, un iekļaujas valodas derivatīvajā un pasaulainas sistēmā.

Atslēgvārdi: derivatīvā nozīme; sprīžmešu dzimta; suga; tauriņu taksonomija; vārddarināšana.

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

levads

Dažādas taksonomijas, kas funkcionē gan valodas kodificētajā paveidā, t. sk. nozaru terminoloģijā, gan izloksnēs, ir nozīmīgs lingvistisko pētījumu avots kā nominācijas, tā arī derivatīvā, asociatīvā, semantiskā un etnolingvistiskā aspektā. Tās atklāj valodas līdzekļu derivatīvo potenci, izmantojuma iespējas, tautas pasaules uztveres tipiskās un specifiskās iezīmes, latviešu valodas daudzveidību laikā un telpā.

Latviešu valodnieku interesi saistījušas daudzas tautas taksonomijas. Visplašāk dažādas leksiskās grupas pētījusi Benita Laumane, pamatā apcerot latviešu valodas izloksnēs sastopamos zivju (Laumane 1973), dabas parādību (Laumane 2005) un citus nosaukumus. Dažās Dienvidlatgales izloksnēs lietoto amatniecības leksiku raksturojusi Antoņina Reķēna (1975), savukārt ēdienus, īpaši piena, skatījusi Brigita Bušmane (2007). Galvas un plecu segu nosaukumu analīzei veltīta Ilgas Jansones (2003) monogrāfija, žogu nosaukumiem – Inetas Kurzemnieces (2008) pētījums, savukārt krāsu taksonomija raksturota Anitras Rozes (2015) darbā. Zinātniskajos rakstos, piem., Dainas Zemzares (1972), Ineses Ēdelmanes (2003), Annas Stafekas (2003) u. c., skatītas mazāka apjoma taksonomijas. Tomēr daudzas leksiski semantiskās vārdu grupas vēl arvien nav lingvistiski plašāk apcerētas. Viena no tādām valodnieciski maz skatītām jomām ir faunas objektu nominatīvā sistēma, piem., putnu, kukaiņu u. c. nosaukumi izloksnēs un terminoloģijā.

Šī pētījuma mērķis, turpinot izzināt terminoloģisko taksonomiju derivatīvi semantisko struktūru (Vulāne 2011), ir noskaidrot, kā darināti zvīņspārņu jeb tauriņu kārtas (*Lepidoptera*) sprīžmešu dzimtas (*Geometridae*) sugu nosaukumi un kādu informāciju par objektu sniedz izmantotie motivētārvārdi, kādas ir to radītās semantiskās un asociatīvās kopsakarības. Empīriskais materiāls – 265 vienības – iegūts no sugu enciklopēdijas „Latvijas daba” (latvijasdaba.lv) un raksturots, izmantojot analītisko un aprakstošo metodi.

1735. gadā zviedru dabaszinātnieks Kārlis Linnejs (*Carl von Linné*) izdeva grāmatu “Systema Naturae” (*Carolus Linnaeus* 2003 [1735]), kurā raksturoja bināro nomenklatūru – ar diviem vārdiem izteiktus sugu apzīmējumus latīņu valodā. Pirmais vārds norādīja ģinti, otrs – šai ģintij piederīgo sugu. Šis darbs kļuvis par mūsdienu augu un dzīvnieku sistemātikas jeb taksonomijas pamatu, un Kārļa Linneja izveidotā dzīvo organismu klasificēšanas sistēma, protams, ar izmaiņām, tiek lietota joprojām.

Mūsdienās augu un dzīvnieku nomenklatūru reglamentē starptautiski nomenklatūras kodeksi. Saskaņā ar tiem sugu nosaukumi sastāv no bināras kombinācijas. Kā norādīts sugu enciklopēdijā „Latvijas daba”: „Latīniskajos nosaukumos pirmais vārds ir ģints nosaukums, bet otrs – sugas epitets, piem., *Corydalis solida*. Latviešu valodā runājot vai rakstot pirmo dodam sugas epitetu un tikai tad ģints nosaukumu: iepriekš minētajā piemērā – *Corydalis solida* – *blīvais cīrulītis*. Ģinšu nosaukumus nu jau daudzus gadu desmitus latviešu valodā raksta daudzskaitlī (kaut arī latīniskajā nosaukumā tie ir vienskaitlī), jo pie ģintīm parasti pieder vairākas, pat daudzas sugas. Savukārt sugu nosaukumus raksta vienskaitlī, jo tāda suga ir tikai viena, piemēram, *blīvais cīrulītis*, *divšķautņu asinszāle*, *āra bērzs* u. c.” (Kļaviņš 2018)

1. Vārda *tauriņš* iekšējais tēls

Tauriņi ir viena no bagātākajām un krāšņākajām kukaiņu kārtām, kas veido plašu, sazarotu dzimtu un sugu taksonomiju. Tos nosacīti iedala dienas tauriņos un nakts-tauriņos, lieltauriņos un siktauriņos. Sugu enciklopēdijā „Latvijas daba” norādītas 68 tauriņu dzimtas, kurās ietilpst vairāki simti sugu (Piterāns 2014).

Vārda *tauriņš* un tā sinonīma *taurenis* iekšējais tēls jeb sākotnējā nozīme rada asociācijas ar laiku, kad Latvijas teritorijā brīvā dabā vēl dzīvoja tauri. Kā norāda Jānis Endzelīns (1980, 403), šī nosaukuma pamatā varētu būt nozīmes pārnese, jo „tauriņu garie taustekļi ir atgādinājuši tauru jeb sūbru ragus, un sakarā ar to šie spārniņi ir dabūjuši savu tagadējo nosaukumu. Tā kā *tauriņam* (īsti: mazam tauram) atbilstošais pamatvārds [...] tagad līdz ar šā vārda īpašnieku ir zudis, tad ir gadījies dzirdēt, ka tauriņu tagad sauc arī par *tauru*”. Minētā lietvārda celmam varētu būt pievienots vai nu deminutīvpiedēklis *-iņ-*, vai, kā to liecina izlokšņu variants *taurinis*, senais pazīmes, līdzīguma izteicējpiedēklis *-in-* (Endzelīns 1951, 313). Šo versiju balsta tas, ka vairāku augšzemnieku dialekta izlokšņu īpašības vārdu un lietvārdu derivatīvajā struktūrā, līdzīgi kā lietuviešu valodā (Kniūkšta 1976), vēl arvien funkcionē ar derivatīvo formantu *-inis*, *-ine* darinātie īpašības vārdi un lietvārdi (Vulāne 1986). Šādi derivāti samērā plaši sastopami arī Latgales, Zemgales un Lejaskurzemes vietvārdu sistēmā (Reķēna 1989, 302–312). Konstantīns Karulis (1992, 372) min divas iespējamās asociatīvās kopsakarības – saikni ar zīdītājdzīvnieku *taurs* (iespējams, tā galvas priekšskata zināmas līdzības dēļ) vai ar vārda *taure* sākotnējo nozīmi ‘rags’, jo tauriņa antenas atgādina ragus. Elgas Kagaines (1983, 530) „Ērgemes izlokšnes vārdnīcas” 3. sējumā līdzās vārdam *taurīns*, *taurīc* norādīts arī *taurs*. Savukārt Antoņinas Reķēnas „Kalupes izlokšnes vārdnīcā” fiksēts gan vārds *tauriņc* (Reķēna 1998b, 495), gan *l'ip'iņc* (Reķēna 1998a, 575) un *m'et'ļuks* (Reķēna 1998a, 575) ar to pašu nozīmi.

2. Sprīžmešu sugu nosaukumu struktūra un asociatīvās saiknes

Floras un faunas taksonomijās parasti pastāv divi dažādi funkcionālie paveidi – kodicētais, resp., standartvalodas, un izlokšņu, kuri savstarpēji atšķiras diezgan būtiski gan derivatīvi, gan leksiski. Kodificētajā valodas paveidā funkcionē oficiāli pieņemtie sazarotie tauriņu klašu, kārtu, rindu, dzimtu, ģinšu un sugu taksoni, pasaulē pieņemtie latīniskie nosaukumi, bet reģionālajos paveidos tauriņu dalījums dzimtās un sugās nav detalizēti strukturēts un nosaukumu ir daudz mazāk. Diemžēl „Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmā” (Feldhūne 1954) jautājums par tauriņu nosaukumiem nav iekļauts, līdz ar to nav atbilstoša mērķtiecīgi vākta izlokšņu materiāla.

Sprīžmeši ir sugām ļoti bagāta, visā pasaulē sastopama tauriņu dzimta, kurā nodala ap 23 000 sugu. No 2560 Latvijā zināmajām tauriņu sugām (Kļaviņš 2018) vairāk nekā 260 ir sprīžmeši (Savenkovs 2023), kas senākos avotos saukti arī par sprīžotājiem. Šai sugai piederīgi tauriņi ar tievām, garām kājām un slaidu ķermeni. Tie galvenokārt ir naktstauriņi, kuri reti lido dienā. Sākotnējā ar piedēkli *-tāj-* no darbības

vārda *sprīžot* celma darinātā darītājnosaucuma *sprīžotājs* pamatā ir asociācija ar kāpu-riem raksturīgo pārvietošanos sprīžojot – lai virzītos uz priekšu, tie saliec ķermeni, pakāļējo daļu pievelkot pie priekšējās daļas. Mūsdienās lietotais nosaukums *sprīžmetis* darināts ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu, to motivē verbālās vārdkopas *sprīžus met* formu celmi, kuru salikumam pievienota derivatīvā galotne *-is*. Arī šī vārda asociatīvais pamats ir tauriņu kāpuram raksturīgais pārvietošanās veids.

Trīs sugas – *kraukleņu sprīžmetis* (Baptria tibiale Esper), *zīleņu vērpējsprīžmetis* (Biston lapponaria Boisduval) un *uzpirkstīšu ziedsprīžmetis* (Eupithecia pyreneata Mabilie) – iekļautas Latvijas Sarkanās grāmatas 3. kategorijā (Miezīte 2015, 74).

Sprīžmešu nosaukumi latviešu valodā lielākoties ir pašcilmes vārdi, vārdkoptermini, kuru sastāvā ietilpst sekundārais sugas nosaukums – ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu darinātais salikteņatvasinājums *sprīž+met+is* – vai salikteņi ar šo vārdu, piemēram, *bāl+sprīžmetis*, *vērpēj+sprīžmetis*. Tauriņu nosaukumu struktūru veido divi vai trīs vārdi, ko shematiski var attēlot šādi: D_1-S un D_2-D_1-S , kur S ir sugas nosaukums, D_1 – pirmais epitets jeb determinētājs, D_2 – otrais epitets.

Abos modeļos sugas nosaukšanai pamatā izmantots salikteņatvasinājums *sprīžmetis*, bet modelī D_1-S minētas vēl divas sugas – *līkvēderis* un *stūrspārnis*, kuru nosaukumi arī darināti ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu un sniedz konkrētu informāciju par objektu, proti, vārds *līkvēderis* norāda, ka tauriņa vēderdaļa ir nedaudz izliekta jeb līka, savukārt *stūrspārņa* raksturīga pazīme ir nedaudz stūraināki, nenopaļoti priekšspārnu gali.

Plašāku sugu nosaukumu grupu veido salikteņi, kurus darinot pamatkomponentam *sprīžmetis* pievienota papildinformācija par tauriņam vai kāpuram raksturīgāko, t. i.:

- 1) uzturēšanās un/vai barības vietu:
  - (1) *koksprīžmetis, krūmsprīžmetis, lapsprīžmetis, pļavsprīžmetis, pogaļsprīžmetis, silpureņsprīžmetis, skujsprīžmetis, ziedsprīžmetis;*
- 2) spārnu krāsu:
  - (2) *baltsprīžmetis, bālsprīžmetis, pelēksprīžmetis, tumšmalsprīžmetis, zaļsprīžmetis;*
- 3) spārnu, kāju izskatu:
  - (3) *daivsprīžmetis, īskājsprīžmetis, līnijsprīžmetis;*
- 4) izmēru:
  - (4) *mazsprīžmetis, pundursprīžmetis;*
- 5) darbību:
  - (5) *vērpējsprīžmetis;*
- 6) raksturīgo lidošanas laiku:
  - (6) *salnsprīžmetis, pavasarsprīžmetis.*

Ja saliktenī sugas nosaukuma pirmo komponentu motivē vārdformas *koku, lapu, skuju, ziedu*, tad vairākos vārdkopterminos D_1 sniedz precizējošu norādi par attiecīgo

augu, piem., *lielais alkšņu koksprīžmetis* (*Ectropis crepuscularia*), *agrais madaru lap-sprīžmetis* (*Lampropteryx suffumata*), *rudais priežu skujsprīžmetis* (*Thera firmata*), *parastais vībotņu ziedsprīžmetis* (*Eupithecia absinthiata*). Augu vai tā daļu norāde nosaukumā nebūt nenozīmē, ka taurenis vai tā kāpurs izmanto vienīgi šo objektu. Parasti tie ir dažādi floras objekti, kuros mīt attiecīgās sugas pārstāvji.

Dažādos avotos rodamo tauriņu nosaukumu struktūra reizēm var atšķirties vai nu tāpēc, ka laika ritumā termini ir tikuši precizēti, vai arī tāpēc, ka nozares speciālisti, iespējams, dod priekšroku vienam vai otram variantam. Piem., sugu enciklopēdijā *latvijasdaba.lv* fiksēts divkomponentu nosaukums *krāšņais skujsprīžmetis* (*Thera obeliscata*), savukārt dabas novērojumu portālā *Dabasdati.lv* atrodams trīskomponentu nosaukums *krāšņais priežu skujsprīžmetis* (*Thera obeliscata*). Tajā iekļauta plašāka informācija – sugas nosaukumā saliktenī *skujsprīžmetis* norādīts, ko barībai parasti izmanto šī kaitēkļa kāpuri, epitets D_1 norāda *priedes* kā to raksturīgāko dzīves vietu, savukārt epitets D_2 , kam divkomponentu terminā atbilst D_1 , nosauc paša tauriņa izskata pazīmi, jo tā spārnu krāsojums, kurā mijas dažādas intensitātes brūnie un bēšīgie toņi, ir ļoti piesātināts un rada krāšņuma iespaidu.

Daži nosaukumi lingvistiski var būt šķietami maldinoši. Piem., *skābeņu zaļ-ganais lapsprīžmetis* (*Colostygia pectinataria*) dzīvo mežmalās, plāvās, kur, protams, aug arī skābenes, bet kāpurs mīt uz madarām un nātrēm. Skābenes tauriņa bioloģiskajā aprakstā tieši netiek norādītas. Tauriņa raksturīgo pazīmju kopums, kas atbilst tā vizuālajam tēlam un pētījumā izmantotajam bioloģiskajam aprakstam, tiek atklāts ar vairāku motivētājvārdu celmiem: vienu no spārnu krāsas toņiem, kas spilgtāk izpaužas mātītēm, nosauc īpašības vārds *zaļgans*, kāpuru barību un apmešanās vietu norāda vārdformas *lapu* celms, savukārt kāpura pārvietošanās veidu raksturo sugas pamatnosaukuma motivētājvārdkopa *met sprīžus*, bet D_2 šajā gadījumā, šķiet, sniedz kādu pastarpinātu informāciju. Cita sugas „radnieka” – *skābeņu sprīžmeša* (*Timandra griseata*) – aprakstā norādīts, ka tā kāpurs dzīvo uz skābenēm, tāpēc iespējams, ka arī iepriekš raksturoto tauriņu kāpuri tomēr mēdz dzīvot uz šiem augiem. Terminā *baltpelēkais vībotņu ziedsprīžmetis* (*Eupithecia extensaria*) iekļauta informācija gan par kāpura pārvietošanās veidu, gan tauriņa spārnu krāsas toni un kāpuru dzīves vietu – vībotņu ziediem. Divkomponentu nosaukumos asociatīvo saišu ir mazāk, piem., vārdkopa *dzeltenais līkvēderis* (*Eulithis mellinata*) rada redzes tēlu, kurā galvenie asociatīvie signāli ir tauriņa spārnu krāsa un ķermenīša vēderdaļas izliekums. Tātad informācijas detalizācijas pakāpe ir atkarīga gan no vārdkoptermina komponentu skaita, gan arī no to struktūras. Ja nosaukumā izmantoti salikteni vai saliktenatvasinājumi, iespējams saņemt vairāk asociatīvo signālu nekā tad, ja tajā ir derivatīvi vienkāršākas struktūras vārdi, piem., *kraukleņu sprīžmetis* (*Baptria tibiale*) vai *egļu stūrspārnis* (*Macaria signaria*). Abos terminos epitets D_1 norāda tauriņa kāpura dzīves vietu.

Vārdkopterminu determinējošie epitēti ir gan primāri, gan sekundāri vispārlietojamās leksikas vārdi vai nozares termini. Raksturīgi, ka abos modeļos lielākoties izmantots viens un tas pats D_1 , kas sniedz konkrētējošu papildinformāciju par dažādiem dabas objektiem, kuros parasti uzturas vai barojas tauriņi vai to kāpuri, raksturo sugas krāsu, lielumu un citas ārējā veidola pazīmes. Piem., par *ērķšķogu raibsprīžmeti* (*Abraxas grossulariata*) teikts, ka tā kāpurs dzīvo uz jānogām, ērkšķogām un citu sugu

augiem, savukārt tauriņš sastopams jauktos un skujkoku mežos, arī lapkoku mežos, dārzos, parkos un palienēs (latvijasdaba.lv). Līdz ar to sugas nosaukumā ietverta norāde uz tauriņa spārnu raibo krāsojumu, bet epitets (D_1) norāda vienu no kāpura uzturēšanās vietām.

Skaitliski lielāko D_1 motivētājpārdu grupu veido pļavas, meža ogu un citu augu nosaukumi, kopā 100 vārdkopterminu. Mazliet mazāk – 84 – ir koku un krūmu motivētu nosaukumu. Epitets D_1 galvenokārt norāda vietu, kur parasti mīt attiecīgās sugas tauriņu kāpuri. Augu (7) pārstāvniecība tauriņu nosaukumos ir ļoti plaša un daudzveidīga, piem.:

- (7) *aveņu lapsprīžmetis, āboliņa sprīžmetis, ceļteku mazsprīžmetis, ērkšķogu sprīžmetis, dzērveņu īskājsprīžmetis, jāņogu krūmsprīžmetis, sudrabpelēkais krustziežu sprīžmetis, laimiņu mazsprīžmetis, dūkstu madaru lapsprīžmetis, sarkanīgais māršilu mazsprīžmetis, lielais melleņu zaļsprīžmetis, paparžu sprīžmetis, parastais pelašķu ziedsprīžmetis, plaukšķeņu pogaļsprīžmetis, dzeltenais rožu lapsprīžmetis, rūgtdiļļu ziedsprīžmetis, pelēkais saulkrēsliņu sprīžmetis, sārmeņu pogaļsprīžmetis, sprigaņu līkvēderis, vībotņu sprīžmetis, zelteņu mazsprīžmetis, zeltgalvīšu zaļsprīžmetis, zvaguļu pogaļsprīžmetis.*

No koku un krūmu nosaukumiem (8) biežāk sastopami *alkšņi, apses, bērzi, egles, kārkli, ozoli*, bet *ābeles, ievas, kļavas, krūklus, liepas, paegļus, pīlādžus, plūškokus, priedes, vītolus, vīksnas, vilkābeles* sastop tikai dažos terminos:

- (8) *alkšņu mazsprīžmetis, apšu daivsprīžmetis, bērzu koksprīžmetis, mazais egļu ziedsprīžmetis, violetpelēkais kārķļu sprīžmetis, ozolu stūrspārnis, ābeļu vērpējsprīžmetis, ievu raibsprīžmetis, kļavu bālsprīžmetis, lielais krūķļu sprīžmetis, liepu lapsprīžmetis, pelēkais paegļu skujsprīžmetis, pīlādžu sprīžmetis, plūmjū līkvēderis, plūškoku sprīžmetis, priežu stūrspārnis, vītolu bālsprīžmetis, vīksnu lapsprīžmetis, vilkābeļu daivsprīžmetis.*

Trešo asociatīvo grupu veido krāsu nosaukumi (9). Izmantoti gan pirmatnīgie un atvasinātie krāsu un to toņu apzīmējumi, gan arī saliekteņi. Šai epitetu grupai piederīgi arī netiešie krāsas apzīmējumi *gaišs, tumšs* un īpašības vārdi, kas norāda uz krāsu izkārtojumu, piem., *joslains, mainīgs, raibs*:

- (9) *bālganais mazsprīžmetis, brūnganais mazsprīžmetis, brūnpelēkais silpureņsprīžmetis, dzeltenais līkvēderis, gaišpelēkais īskājsprīžmetis, oranžais salnsprīžmetis, iepelēkais līkvēderis, melnais sprīžmetis, pelēkais pogaļsprīžmetis, pelēkdzeltenais salnsprīžmetis, pelēkzaļais lapsprīžmetis, rūsganais mazsprīžmetis, sūnzaļais lapsprīžmetis, tumšpelēkais īskājsprīžmetis, ozolu zaļais lapsprīžmetis, ābeļu zaļganais ziedsprīžmetis, zilganais lapsprīžmetis, gaišais pelēksprīžmetis, tumšais pelēksprīžmetis, kāpostu joslainais lapsprīžmetis, alkšņu mainīgais lapsprīžmetis.*

Dažos divkomponentu vai trīskomponentu nosaukumos atklātas arī citas tauriņu pazīmes:

- 1) spārnu vizuālais tēls, kas rada asociācijas ne tikai ar punktu, joslu u. tml. esamību, bet daļēji – arī ar spārnu krāsu:

(10) *acainais lapsprīžmetis, joslainais ..., punktainais ..., melnpunktu ..., taisnsvītru ..., sarkansvītru mazsprīžmetis, baltpunktainais ziedsprīžmetis, divpunktu līnisprižmetis, divsvītru pļavsprīžmetis, ozolu gludmalu sprīžmetis, plankumainais pogaļsprīžmetis, spožais tumšdzīslu sprīžmetis, svītrainais pogaļsprīžmetis, taisnsvītru mazsprīžmetis;*

2) tauriņu lielums, spārnu skaits:

(11) *bērzu mazais salnsprīžmetis, mazais zaļsprīžmetis, lielais salnsprīžmetis, sešspārnu daivsprīžmetis;*

3) tauriņu aktīvais lidošanas laiks, kas parasti ir pavasarī:

(12) *agrais koksprīžmetis.*

Trīskomponentu nosaukumos pirmā epiteta un sugas nosaukuma radītās asociācijas papildina, precizē, konkretizē otrs epitets D_2 . Ar to lielākoties tiek izteikta tā pati informācija, kas ar D_1 , proti, norādīta tauriņa vai kāpura tipiskā dzīvošanas vieta, tauriņa lielums, spārnu krāsa u. tml., tomēr katram epiteta ir savas funkcijas. Tā, ja D_1 nosauc augu vai citu objektu, tad D_2 ir īpašības vārds (13), kas norāda spārnu krāsu, izmēru u. tml. Savukārt, ja D_1 ir īpašības vārds, tad D_2 norāda augu (14).

(13) *brūnganais paegļu skujsprīžmetis, dzeltenais purva sprīžmetis, gaišzaļais ozolu sprīžmetis, lielais alkšņu koksprīžmetis, agrais egļu sprīžmetis.*

(14) *melleņu mainīgais lapsprīžmetis, kārkļu bālganais lapsprīžmetis, žodzeņu joslainais lapsprīžmetis.*

Trīskomponentu nosaukumos tauriņu vizuālā tēla raksturojums papildināts ar pirmatnīgiem, sufiksāliem, prefiksāliem krāsu īpašības vārdiem, kā arī salikteņiem ar noteikto galotni, kas norāda uz tauriņu spārnu krāsu, tās toni:

(15) *baltais, brūnais, rudais, pelēkais, dzeltenais, brūnganais, sarkanīgais, iepelēkais, iesarkanais, baltpelēkais, brūnpelēkais, gaišzaļais, olīvbrūnais, tumšbrūnais, pelēkdzeltenais, pelēkbrūnais, pelēkzaļais, sudrabpelēkais, tumšpelēkais, violetpelēkais, arī raibais, gaišais, tumšais, spožais un mainīgais.*

Epiteta D_2 izteikšanai izmantoti tikai daži augu (*ceļtekas, gaiļbiksītes, kāposti, madaras, mārpuķītes, mellenes, spriganes, sētložņas, skābenes, žodzenes*) un koku vai krūmu (*alkšņi, ābeles, bērzi, gobas, ievas, kārkli, plūmes, ozoli*) nosaukumi, kā arī sniegtas norādes uz tauriņa izmēru (*drukmais bērzu sprīžmetis, lielais/mazais egļu ziedsprīžmetis*), aktīvas lidošanas laiku (*agrais ābeļu/egļu sprīžmetis*) un spārnu veidolu (*šaurspārnu kazeņu lapsprīžmetis*).

Dažādo dabas objektu izmantojums sprīžmešu sugu nominācijā rāda, ka šie tauriņi pamatā mīt pļāvās, tīrumos un mežos. Gan sugas nosaukums, gan tam pievienotie epiteta rada redzes gleznas un kompleksas asociācijas ar dažādiem objektiem, krāsām, tauriņu vizuālo tēlu, saikni ar dabu, sniedzot detalizētu informāciju par tauriņu izskatu, to uzturēšanās vidi, kāpuru barošanās vietu un barībai izmantotajām augu daļām.

Secinājumi

Sprīžmešu nosaukumu terminoloģisko kopumu veido leksēmas, kuras latviešu valodā funkcionē dažādos kontekstos un diezgan detalizēti, precīzi, niansēti raksturo tauriņus, atklājot ikdienas vērojumos gūtās asociatīvās saiknes, un iekļaujas valodas derivatīvajā un pasaulainas sistēmā. Vairākpakāpju asociatīvo bāzi veido ar redzi uztveramās tauriņu pazīmes un to kāpuru dzīves vietu norādes.

Sprīžmešu dzimtas sugu nominācijā izmantotas divu vai triju vārdu sintaktiskās konstrukcijas, kurās apvienoti primāri vai sekundāri lietvārdi un īpašības vārdi. Sugas nosaukums – vārdkoptermina pamatkomponents – ir salikteņatvasinājums vai determinatīvais saliktenis, kurā iekļauta vai nu informācija par tauriņa kāpuru – tā pārvietošanās veidu, dzīves vietu, barībai izmantojamo materiālu –, vai arī tauriņa izskata raksturotājpazīmes. Līdzās sugas nosaukumam lietots viens vai divi epiteti.

Pirmais vai otrais epitets ir pirmatnīgs vai atvasināts vārds, saliktenis vai salikteņatvasinājums, kas rada asociatīvās saiknes ar dabas objektiem – kokiem, krūmiem, augiem, puķēm, ogām, krāsām un nokrāsām, izmēru, kukaiņa ķermeņa vai spārnu veidolu, sniedz konkretizējošu, precizējošu, vienkāršu vai kombinētu informāciju par tauriņa vizuālo tēlu, lidošanas laiku, raksturīgo uzturēšanās vietu vai kāpura dzīves vietu.

Lai izzinātu latviešu valodai raksturīgos nominācijas tipus, būtiski apzināt un analizēt visas taksonomijas, skatot gan standartvalodā vispārlietojamās vienības, gan terminu sistēmu un izlokšņu materiālu, kas ļauj noskaidrot ne tikai derivatīvo paņēmieni un līdzekļu lietojumu un potences, bet arī semantiskās un asociatīvās kopsakarības.

Literatūra

- Bušmane, Brigita. 2007. *Piena vārdi. Piena produktu nosaukumi latviešu valodā*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Ēdelmane, Inese. 2003. Latviešu valodas augu nosaukumu nomenklatūras raksturīgākās īpatnības. *Linguistica Lettica*. 12, 190–198.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis. 1980. No vārdu dzīves. *Darbu izlase*. III₁. Rīga: Zinātne, 400–407.
- Feldhūne, Anna (red.). 1954. *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Jansone, Ilga. 2003. *Galvas segas un plecu segas: lingvistiskais aspekts latviešu valodā*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Kagainē, Elga. 1983. *Ērgemes izlokšnes vārdnīca*. 3. Rīga: Zinātne.
- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 2. Rīga: Avots.
- Kļaviņš, Askolds. 2018. Latvijas augi un sēnes. *Latvijas daba*. Pieejams: http://latvijas.daba.lv/augi_senes/apraksts.shtml
- Kniūkšta, Pranas. 1976. *Priesagos -inis būdvardžiai*. Vilnius: Mokslas.
- Kurzemiece, Ineta. 2008. *Žogu nosaukumi latviešu valodas izlokšnēs*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Laumane, Benita. 1973. *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīga: Zinātne.
- Laumane, Benita. 2005. *Smalki lija zelta lietus: dabas parādību nosaukumi latviešu valodā*. Liepāja: LiePA.

- Linnaeus, Carolus. 2003. *Systema Naturae*. Facsimile of the first edition. Utrecht: HES & de Graaf. [pirmizdev.: 1735.]
- Miezīte, Oļga. 2015. *Meža aizsardzība un apsardzība*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības universitātes Meža fakultāte.
- Piterāns, Andris. 2014. Sprīžmeši jeb sprīžotāji (Geometridae). *Tauriņi jeb zvīņspārņi (Lepidoptera)*. Pieejams: <https://www.latvijasdaba.lv/taurini/sistematiskais-raditajs/geometridae/>
- Reķēna, Antoņina. 1975. *Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās*. Rīga: Zinātne.
- Reķēna, Antoņina. 1989. Dienvidlatgales vietvārdi ar izskaņām *-inis, -ine*. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga: Zinātne, 302–312.
- Reķēna, Antoņina. 1998a. *Kalupes izloksnes vārdnīca. A–M*. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Reķēna, Antoņina. 1998b. *Kalupes izloksnes vārdnīca. N–Ž*. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Roze, Anitra. 2015. *Caur krāsu logu. Par krāsu nosaukumiem latviešu valodā*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Savenkovs, Nikolajs. 2023. Sprīžmešu dzimta (Geometridae). *Sugu enciklopēdija latvijasdaba.lv*. Pieejams: <https://www.latvijasdaba.lv/taurini/sistematiskais-raditajs/geometridae/>
- Stafecka, Anna. 2003. Augu, koku un mežu nosaukumi Naurānu vietvārdos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 7, 93–99.
- Vulāne, Anna. 1986. Adjektīvu ar *-inis, -ine* derivācija un atributīvā funkcija augšzemnieku dialektā. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis*. 1, 73–84.
- Vulāne, Anna. 2011. Adjektīva loma analītiskajos sēņu nosaukumos. *Valodas elementu cilme un attīstība: akadēmiķa Jāņa Endzelīna 138. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 32–33.
- Zemzare, Daina. 1972. Pirkstu nosaukumi latviešu valodā. *Baltistica*. VIII (1), 63–72. Pieejams: <http://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/view/1023/949>

Summary

Butterflies, or Lepidoptera, are one of the most diverse and magnificent orders of insects, forming an extensive, branching taxonomy of genera and species. They can be loosely categorised into diurnal and nocturnal butterflies, large and small butterflies. From a linguistic perspective, the terminological system of butterflies in Latvian language has not yet been studied extensively. The aim of this study is to elucidate how names of species within one butterfly genus are formed and what information is conveyed about the object by the basic words that have been used.

The nomenclature of butterfly species typically involves a construction in which one or two distinguishing words are used alongside the species' name, for example, *pelēkais saulkrēsliņu sprīžmetis* (the Gray Meadow-Rue Span-Thrower = *Coenocalpe lapidata*). The foundational component of the term is predominantly a determinative compound word, where the first part indicates a general characteristic specific to the family – the size, colour, for example, *balt-sprīžmetis* = *White-Span-Thrower*, habitat, wing appearance, etc., of the butterfly. The second part is a derivational compound, a derivation of the family name *sprīžmetis* (*Span-Thrower* = *Geometridae*). The basic word group provides information about the characteristic mode of movement of the butterfly larva.

The first or second component of analytical lexical units is a simple or derived word, a compound, or a derivative compound that provides specifying, precise, simple, or combined information

about the colour of the butterfly – *brūnais melleņu sprīžmetis* (the Brown Blueberry Span-Thrower = *Cepphis advenaria*), *pelēkzaļais lapsprīžmetis* (the Gray-Green Leaf Span-Thrower = *Colostygia aptata*), shape – *druknais bērzu sprīžmetis* (the Pudgy Birch Span-Thrower = *Biston betularia*), the habitat of the larva – *priežu sprīžmetis* (the Pine Span-Thrower = *Bupalus piniarius*), etc.

The terminological set of butterfly names is composed of both native terms and original creations by specialists in the field, as well as lexemes that have been formed by following the pattern of other languages. These terms characterise butterflies in a detailed, precise, nuanced manner and incorporate associative links derived from everyday observations. They also integrate into the language's derivative and world-view system.

Keywords: word-formation meaning; *Geometridae* family; species; Butterfly taxonomy; word-formation.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) /

This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)